

УДК 172.3:37.011.3-091

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОМУНІКАТИВНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ В СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ**

Ірина Федосєєва

канд. психол. н., доцент
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»,
Україна
fedoseeva.irina@rambler.ru

У статті розкрито психологічні особливості прояву комунікативної толерантності як стрижневої характеристики, що займає чільне місце в структурі професійної діяльності вчителя. Спираючись на вітчизняні й зарубіжні наукові розвідки з проблем комунікативної толерантності, здійснено спробу розширити та поглибити уявлення означеного феномену. Комунікативну толерантність розглянуто під кутом інтегральної якості й структурного компоненту в професійній педагогічній діяльності. Розкрито особливості проявів комунікативної толерантності вчителя; схарактеризовано ряд симптомів нетерпимості в мовленні як проявів комунікативної інтолерантності педагога; зацентовано на формах прояву

інтолерантності. Запропоновано результати порівняльного аналізу характерних особливостей толерантності/інтолерантності вчителя. Окреслено перспективні напрямки подальших теоретико-емпіричних досліджень комунікативної толерантності вчителя ЗОШ.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, комунікативна толерантність, учитель, професійна педагогічна діяльність учителя, інтегральна якість особистості, структурний компонент професійної діяльності, нетерпимість, професійна якість педагога.

Статья раскрывает психологические особенности проявления коммуникативной толерантности как стержневой характеристики, занимающей центральное место в структуре профессиональной деятельности учителя. Опираясь на отечественные и зарубежные научные исследования по проблемам коммуникативной толерантности, предпринята попытка расширить и углубить представления указанного феномена. Коммуникативная толерантность рассмотрена под углом интегрального качества и структурного компонента в профессиональной педагогической деятельности. Раскрыты особенности проявлений коммуникативной толерантности учителя; охарактеризован ряд симптомов нетерпимости в речи как проявлений коммуникативной интолерантности педагога; акцентировано внимание на формах проявления интолерантности. Предложены результаты сравнительного анализа характерных особенностей толерантности / интолерантности учителя. Определены перспективные направления дальнейших теоретико-эмпирических исследований коммуникативной толерантности учителя общеобразовательной школы.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, коммуникативная толерантность, учитель, профессиональная педагогическая деятельность учителя, интегральное качество личности, структурный компонент профессиональной деятельности, нетерпимость, профессиональное качество педагога.

The article reveals the psychological features of implication of communicative tolerance as a core characteristic, which occupies a central place in the structure of teacher's professional work. Relying on domestic and foreign researches on the problem of communicative tolerance, was made the attempt to broaden and deepen the presentation of the phenomenon. Communicative tolerance is considered at angle of an integral quality and as a structural component in professional teaching. The features of teacher's communicative tolerance manifestations are revealed; a number of intolerance symptoms in speech as a manifestation of teacher's communicative intolerance is characterized; The attention is paid to the

forms of intolerance manifestation. The results of comparative analysis of the inherent characteristics of teacher's tolerance / intolerance are proposed. Perspective directions for further theoretical and empirical researches of secondary school teacher's communicative tolerance are determined.

Key words: *tolerance, intolerance, communicative tolerance, teacher, professional teacher's work, the integral quality of a person, a structural component of professional activities, intolerance, the professional quality of the teacher.*

Вступ

Актуальність дослідження і постановка проблеми.

Докорінні зміни соціальної та політичної ситуації в Україні останнього часу призвели до трансформації у свідомості й поведінці людей вимог, які висуває суспільство до сучасної особистості. Світова спільнота усвідомила необхідність толерантності як норми міждержавних, міжнаціональних і міжособистісних відносин. У цьому зв'язку одним із наріжних завдань, що постали перед нашим суспільством загалом і системою освіти зокрема, стало створення сприятливих умов для формування комунікативної толерантності особистості.

Актуальність проблематики обумовлена істотним сплеском інтолерантних форм поведінки, що стали характерними для значної частини підростаючого покоління шкільного віку. Нетерпиме ставлення до свого оточення, до вимог батьків, учителів, неприйняття позицій інших людей, ускладнене несприятливими сімейними взаєминами часто штовхає школярів на шлях асоціальної поведінки. У цьому зв'язку, безсумнівно, поряд із сімейним вихованням суттєво актуалізується навчально-виховний вплив учителя на учня. Розвиток толерантності й формування толерантної поведінки виступає важливим завданням школи, зокрема, вчителя. Щоб розвивати толерантність дітей, слід визнати, що вчителю самому необхідно знати закономірності й психологічні умови формування й розвитку толерантності, самому бути толерантним у взаємовідносинах з усіма суб'єктами освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Толерантність як психологічний феномен має відносно коротку історію вивчення в зарубіжних і вітчизняних наукових розвідках. Вагомий вклад в дослідження психологічних

аспектів толерантності, її сутності та функцій внесли: Г. Олпорт, Е. Фром, П.Ф. Страусон, П. Ніколсон, М. Уолцер, І.Б. Абакумова, О.Г. Асмолов, С.К. Бондирева, І.Б. Гриншпун, П.М. Єрмаков, Д.В. Колесов, С.В. Кривцова, О.Ю. Клепцова та інші. Останнім часом проведено цілий ряд теоретичних та емпіричних досліджень різних аспектів толерантності: структури та механізмів толерантності (С.К. Бондирева, І.Б. Гриншпун, Д.В. Колесов); комунікативної компетентності (Ю.М. Ємельянов, Ю.М. Жуков, В.І. Кашницький); формування толерантності як властивості особистості (О.Г. Асмолов, Н.А. Асташова, Л.В. Байбородова, С.К. Бондирева, Р.Р. Валітова, І.Б. Гриншпун, Д.В. Колесов, П.Ф. Комогоров, М.І. Рожков, Є.М. Степанов) та комунікативної толерантності (В.В. Бойко, А.В. Скрябіна, С.М. Толстікова). Результати аналізу останніх досліджень і публікацій дозволили виявити високу актуальність та інтерес до проблем комунікативної толерантності з боку вчених різних напрямків і галузей наукознавства.

Мета статті: теоретично вивчити особливості прояву комунікативної толерантності як стрижневої якості в структурі професійної педагогічної діяльності вчителя.

У відповідності до мети було визначено **завдання** дослідження:

- здійснити теоретичний аналіз результатів досліджень вітчизняних і зарубіжних учених з проблеми вивчення комунікативної толерантності вчителя;
- виокремити й конкретизувати форми й особливості прояву комунікативної толерантності/інтолерантності;
- окреслити перспективи подальших розвідок з означеної проблематики.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступили основні методологічні положення вітчизняної психології про спілкування і міжособистісну взаємодію (О.О. Бодальов, О.М. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов), теоретичні положення про феномен ціннісного ставлення до іншої людини (аксіологічний підхід), про зв'язок толерантності з вихованням (Ю.А. Шрейдер, І.С. Кон, В.О. Лефевр, С. Мендес).

Виклад основного матеріалу і отриманих результатів

Модернізація педагогічної освіти, обумовлена соціально-економічними перетвореннями в українському суспільстві,

актуалізувала завдання реформування особистісної та професійної підготовки майбутнього вчителя, в основі якої лежить переорієнтація освітнього процесу з накопичення знань, навичок, умінь на розвиток особистості учня, формування і розвиток професійно значущих якостей.

Однією з найважливіших професійних якостей сучасного педагога є комунікативна толерантність. Ця характеристика особистості належить до стрижневих, оскільки визначає життєвий шлях і діяльність особистості. У професійній діяльності вчителя комунікативна толерантність займає чільне місце, така риса особистості педагога знаходить свій вияв у міжособистісній взаємодії і, в першу чергу, у відносинах з учнями, визначаючи їх позитивний вектор (Павловская, 2012: 230).

Теоретичний аналіз наукової літератури дозволяє сформулювати таке визначення комунікативної толерантності. Комунікативна толерантність – це інтегральне утворення, що означає психосоціальну характеристику особистості з домінантною спрямованістю свідомості на терпимі, безконфліктну комунікативну поведінку, на особливий, доброзичливий тип взаємодії індивіда з іншими людьми (Ращицкая, 2014). В.В. Бойко зазначає, що несформованість комунікативної толерантності й негативна комунікативна установка виражаються в поведінкових реакціях, таких, як завуальованість та відкрита жорстокість до людей, схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у взаємовідносинах з партнерами й спостереженні за соціальною діяльністю (Бойко, 1996). Під структурою комунікативної толерантності розуміється сукупність варіативно стійких компонентів, які зберігаються за різноманітних змін умов життєдіяльності.

Комунікативна толерантність як інтегральна якість учителя проявляється в структурі його професійної педагогічної діяльності. Характеристику особливостей діяльності учителя ми знаходимо в працях мислителів усіх часів (Сократа, Я.А. Коменського, К.Д. Ушинського, В.А. Кан-Калика, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського та багатьох інших). В роботах кожного із них прямо чи опосередковано позиціонується така якість особистості, як терпимість (толерантність).

Учитель (педагог, викладач, наставник, майстер) – це людина, яка має спеціальну підготовку та професійно займається

педагогічною діяльністю. Особистість учителя характеризується педагогічною спрямованістю, яка визначає сутність педагогічної діяльності. Таку спрямованість доцільно розглядати в контексті більш загальної психологічної проблеми – спрямованості особистості. Це дозволить глибше зрозуміти роль і місце комунікативної толерантності в структурі педагогічної діяльності учителя (Левченко, 2006).

У сучасній психології під спрямованістю особистості розуміють сукупність стійких мотивів, відносно незалежних від наявних ситуацій, які спрямовують діяльність людини. Спрямованість особистості характеризується її інтересами, схильностями, переконаннями, ідеалами, світоглядом (Гришук, 2005).

Відтак, спираючись на визначення спрямованості особистості, можна схарактеризувати педагогічну спрямованість як професійно значущу якість, яка займає чільне місце в структурі особистості учителя й обумовлює його індивідуальну й типову своєрідність. Педагогічна спрямованість виражається в ціннісних орієнтаціях, що визначають ієрархічну структуру домінуючих мотивів особистості педагога.

Виходячи зі структури педагогічної діяльності й визначення педагогічної спрямованості можна резюмувати, що толерантність є однією із надважливих характеристик спрямованості особистості учителя, а толерантна поведінка – структурним компонентом педагогічної діяльності.

В професійній педагогічній діяльності учителя толерантність проявляється у стриманості й самовладанні; душевній чуйності, справедливості, об'єктивному ставленні до учнів. Упередженість, суб'єктивізм наставника несумісні з толерантністю. Сприймаючи учнів крізь призму власних оцінок, необ'єктивний педагог стає заручником схем і установок, провокуючи загострення стосунків, конфлікти й непорозуміння.

Толерантність учителя не виключає вимогливості до учнів. Навпаки, в поєднанні вони виступають однією із найважливіших умов успішної педагогічної діяльності. Водночас, вимогливість до вихованців повинна супроводжуватися підвищеними вимогами до себе, до побудови високоефективної взаємодії з учнями.

Таким чином, слід визнати, що характер педагогічної діяльності значною мірою визначається толерантністю,

виражаючись прямо чи опосередковано в більшості проявів учителя – аксіологічній спрямованості його дій, емпатійності, емоційній стійкості, комунікативній компетентності, педагогічному такті, асертивності, індивідуальному стилі діяльності тощо (Левченко, 2006).

З огляду на викладене, дуже важливим уявляється знання особливостей прояву ознак толерантності, яке дозволить визначити напрямки формування й розвитку толерантності вчителів у професійній педагогічній діяльності.

Перш за все, толерантність педагога виражається в його мові (в мовному оформленні висловлювань). Толерантні взаємовідносини виключають використання расових, етнічних чи гендерних епітетів; упереджених оцінок людей різних національностей і професій на ґрунті гендерної стратифікації. Комунікативна толерантність у взаєминах чітко ідентифікується за змістом розмови: це відсутність образливих висловлювань і натяків; поважливе ставлення до інших мов і їхніх носіїв; прийняття позицій співрозмовника шляхом емпатійного включення в іншого. Толерантність і толерантна поведінка учителя повинна демонструвати прояв поваги людської гідності й прав кожного партнера взаємодії, кожного учня (Толстикова, 2002).

Для повнішого розуміння й осмислення означеної проблеми убачається необхідним схарактеризувати ряд симптомів нетерпимості, що проявляються в мовленні й трактуються як комунікативна інтолерантність:

- обмовляння, обгуджування, приниження чи відчуження, які знецінюють і принижують культурні, расові, національні чи сексуальні групи; заперечення за цими групами права використовувати власну мову;
- стереотипізація – ідентифікування всіх членів певної соціокультурної групи за допомогою узагальнених, як правило, негативних характеристик;
- глузування, акцентування уваги на конкретних моделях поведінки людей, їхніх якостях і характерних особливостях з метою висміювання чи приниження;
- упереджене ставлення – формулювання судження стосовно окремих людей чи груп на ґрунті негативних узагальнень і стереотипів, а не реальних фактів чи конкретних вчинків.

Інтолерантність в міжособистісних відносинах може проявлятися:

- у пошуках «цапа відбувайла» – звинуваченні конкретної групи чи конкретної людини в невдачах чи в існуванні соціальних проблем;
- у дискримінації – позбавленні окремих осіб, груп чи цілих спільнот рівних соціальних, політичних чи економічних прав;
- у переслідуванні за ознакою етнічного походження, національності, світогляду чи інших соціальних факторів;
- в ostracismі (бойкоті) – поведінці, що ігнорує присутність чи взагалі існування інших; відмові розмовляти з іншими, визнавати їх як особистостей чи носіїв іншої культури;
- у переслідуванні – що виражається у спланованих діях, спрямованих на залякування й приниження інших (досить часто застосовуються з метою витіснення людини чи групи людей із співтовариства чи організації);
- у сплюндруванні чи ушкодженні – нанесенні прямих збитків чи викривлення релігійних і культурних символів, предметів чи споруд з метою дискредитації й осміюванні вірувань та ідентичності тих, для кого ці споруди, предмети чи символи є значимими;
- в залякуванні – використанні фізичної, моральної чи чисельної переваги для приниження інших, позбавлення їх власності, статусу, чи для схиляння до конкретних сумнівних дій;
- у вигнанні – офіційній забороні чи насильницькому позбавленні права на відвідування громадських місць, на приєднання до певної соціальної групи, на участь в колективній діяльності чи на професію, тобто на все те, від чого, зокрема, залежить можливість виживання.

Такі прояви інтолерантності в міжособистісних взаєминах призводять до відчуження, ізоляції, замкненості знехтуваних людей.

Учителеві необхідно своєчасно виявляти ознаки прояву таких форм інтолерантності серед учнів і вживати заходів щодо їх нівелювання засобами переконання, своєю власною поведінкою.

Винятково важливими убачаються характерні особливості толерантної особистості вчителя у порівнянні з інтолерантним педагогом:

1. Знання самого себе. Толерантні особистості намагаються розібратися в своїх перевагах і недоліках. Вони ставляться до себе критично й не прагнуть у всіх своїх негараздах і бідах звинувачувати оточуючих. Інтолерантні люди помічають у собі більше переваг, ніж недоліків. У своїх проблемах вони схильні звинувачувати інших.

2. Захищеність. Інтолерантній людині складніше жити в злагоді не лише з оточуючими, але й з собою. Натомість, толерантні особи, зазвичай почувають себе у безпеці, тому не прагнуть захищатися від інших людей. Відсутність загрози чи упевненість в тому, що з нею можна справитися, – важлива умова формування толерантної особистості.

3. Відповідальність. Інтолерантні вважають, що події, які відбуваються навколо, від них не залежать. Тому прагнуть зняти з себе будь-яку відповідальність. Така особливість призводить до формування упереджень стосовно інших людей. Позиція толерантних є діаметрально протилежною: вони не перекладають відповідальності на інших, завжди готові відповідати за свої вчинки, орієнтовані на себе в роботі, творчому процесі, теоретичних пошукуваннях. В проблемних ситуаціях схильні звинувачувати себе, а не оточення. Такі люди прагнуть до особистісної незалежності більше, ніж до належності до зовнішніх інститутів чи авторитетів, оскільки не мають потреби за когось ховатися.

4. Особистісні конструкти. Інтолерантні особистості розподіляють світ на дві частини: чорну та білу. Для них не існує напівтонів. Є два типи людей – погані та хороші, «свої» та «чужі». Їм важко ставитися до подій нейтрально, вони їх або схвалюють, або не схвалюють. Толерантна людина, навпроти, бачить світ у всій його багатоманітності.

5. Здатність до емпатії. Вона визначається як соціальна чутливість, уміння формулювати правильні судження про інших людей, проявляти співчуття до інших, співпереживати.

6. Почуття гумору. Почуття гумору та вміння посміятися над собою – важливі риси толерантної особистості. Такі люди конструктивно фіксують свої недоліки, не прагнучи до переваги над іншими.

7. Авторитаризм. Для інтолерантних надзвичайно важливою є суспільна ієрархія, їм комфортно жити в

авторитарному суспільстві з сильною владою. Толерантна людина надає перевагу вільному, демократичному суспільству (Левченко, 2006).

Висновки

Таким чином, слід визнати, що є два шляхи розвитку комунікативної толерантності: інтолерантний і толерантний. Перший шлях характеризується уявленнями про власну виключність, прагненням переносити відповідальність на оточуючих, потребою в строгому порядку й бажанням сильної влади. Другий – шлях вільної людини, з позитивним ставленням до оточуючих і доброзичливим ставленням до світу.

Та попри все слід зазначити, що поділ людей на толерантних та інтолерантних є досить умовним. Кожен в своєму житті здійснює як толерантні, так й інтолерантні вчинки. Схильність поводитися певним чином може стати стійкою особистісною рисою.

Перспективи подальших досліджень

Перспективи подальших розвідок убачаємо в розробці та апробації системи діагностичних засобів з вивчення структурних компонентів комунікативної толерантності вчителя. Цікавими стануть дослідження означеної проблеми в гендерному розрізі. Важливим перспективним напрямком є розробка та впровадження в практику шкільних психологічних служб програм формування й розвитку комунікативної толерантності педагогічних кадрів ЗОШ.

ЛІТЕРАТУРА

- Бойко В.В.* (1996). Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и других / В.В. Бойко. – М. : Феликс, 472 с.
- Гришук В.М.* (2005). Формирование коммуникативной толерантности у студентов гуманитарных специальностей в вузе: автореф. дисс. на соискание научной степени канд. педагог. наук: спец. : 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / В.М. Гришук. – Киров, 20 с.
- Левченко Е.Г.* (2006). Психологические условия развития толерантного поведения учителя : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. психолог. наук: спец. : 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е.Г. Левченко. – Красноярск, 22 с.
- Павловская Н.Г.* (2012). Влияние коммуникативной толерантности на психологические качества выпускников педагогических специальностей / Н.Г. Павловская // Вектор науки ТГУ. – № 2 (9). – С. 230-233.
- Ращицкая Н.В.* (2014). Коммуникативная толерантность как элемент коммуникативной компетентности [Текст] / Н.В. Ращицкая // Современная

психология : материалы II междунар. науч. конф. (г. Пермь, июль 2014 г.). – Пермь : Меркурий, – С. 55-56.

Толстикова С.Н. (2002). Развитие коммуникативной толерантности у будущих социальных педагогов системы образования: автореф. дисс. на соискание научной степени канд. психолог. наук: спец. : 19.00.07 «Педагогическая психология» / С.Н. Толстикова. – Калуга, 20 с.

REFERENCES

- Bojko, V.V.* (1996). Jenergija jemocij v obshhenii : vzgljad na sebja i drugih. Moskva : Filin. 472 s. [in Russian].
- Grishuk, V.M.* (2005). Formirovanie kommunikativnoj tolerantnosti u studentov gumanitarnyh special'nostej v vuze. *Extended abstract of andidate's thesis.* Kirov. [in Russian].
- Levchenko, E.G.* (2006). Psihologicheskie uslovija razvitija tolerantnogo povedenija uchitelja. *Extended abstract of andidate's thesis.* Krasnojarsk, 22 s. [in Russian].
- Pavlovskaja, N.G.* (2012). Vlijanie kommunikativnoj tolerantnosti na psihologicheskie kachestva vypusknikov pedagogicheskikh special'nostej / N.G. Pavlovskaja. *Vektor nauki TGU. 2 (9),* 230-233. [in Russian].
- Rachickaja, N.V.* (2014). Kommunikativnaja tolerantnost kak jelement kommunikativnoj kompetentnosti. *Sovremennaja psihologija : materialy II mezhdunar. nauch. konf. (g. Perm, jul 2014 g.).* – Perm : Merkurij, (pp. 55-56). [in Russian].
- Tolstikova, S.N.* (2002). Razvitie kommunikativnoj tolerantnosti u budushhih social'nyh pedagogov sistemy obrazovanija. *Extended abstract of andidate's thesis.* Kaluga. [in Russian].

Поштова адреса установи:

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського 30,
Україна
08401

Стаття надійшла до редакції 28.08.2015